

अण्णाभाऊ यांचे प्रवास वर्णन

प्रा. बी. बी. गायकवाड

श्रीमती एन.एन.सी. कला
वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय,
कुसुंबा ता.जि. धुळे

प्रास्ताविक -

अण्णाभाऊ साठे यांचे मराठी वाङ्मयात महत्वाचे योगदान आहे. त्यांनी मराठी साहित्यामध्ये विविध प्रकारात विपूल लेखन करून मराठी साहित्याला समृद्ध केले आहे. कथा, कादंबरी, लोकनाट्य, तमाशा, पोवाडा, नाटक, लावणी इ. प्रकारातून लेखन करून त्यांनी आपल्या प्रतिभेची चुणूक दाखवून दिली. दीड-दोन दिवस शाळेत पाऊल ठेवणाऱ्या या लेखकाने मराठी साहित्य विश्वात क्रांतीच केली. सामाजिक, आर्थिक विषमतेविरुद्ध त्यांचे साहित्य बंड करते. वेदना, विद्रोह, नकार, बंड हे त्यांच्या लेखनाचे विशेष होत. दलित कष्टकरी, स्त्रियांचे प्रश्न, कामगार वर्ग आदिंच्या समस्या त्यांनी आपल्या साहित्यात मांडल्या.

दलित अस्पृश्य मातंग समाजात जन्म झाल्यामुळे पिढीजात जातीयता, अस्पृश्यता, दारिद्र्य, अन्याय, अत्याचार त्यांना आणि त्यांच्या कुटुंबाच्या वाट्याला आले. भाकरीसाठी गाव सोडून त्यांच्या कुटुंबाला मुंबईला जावे लागते. तेथे गेल्यावर अण्णाभाऊ कामगार म्हणून जीवन व्यथित करतात. कामगार वर्गाशी जवळीक निर्माण झाल्यावर कामगार आणि भांडवलदार यांच्यातील संघर्ष जवळून अनुभवला. त्यातून कामगार चळवळीशी त्यांचा संपर्क होऊन साम्यवादी विचारांशी अण्णाभाऊ जोडले गेले. त्यांच्या एकूण जीवनावर मार्क्सवादाचा प्रभाव दिसून येतो.

मार्क्सवाद आणि नंतर काही काळानंतर आंबेडकरवादाने ते प्रेरित झाले. या दोन्ही विचारातून अण्णाभाऊंची वैचारिक मशागत झाली. त्याचाच परिपाक म्हणजे त्यांचे वाङ्मयीन कर्तृत्व होय. अण्णाभाऊंच्या कथा, कादंबऱ्या, लावणी, लोकनाट्ये, पोवाडे, याबरोबरच

‘माझा रशियाचा प्रवास’ हे प्रवास वर्णनपर लेखन प्रसिद्ध आहे. मराठी वाङ्मयात हे प्रवास वर्णनपर लेखन अमूल्य ठेवा आहे. त्याचा चिकित्सक अभ्यास पुढीलप्रमाणे केला आहे.

माझा रशियाचा प्रवास : एक अभ्यास

अण्णाभाऊ साठेंच्या जीवन संघर्षाचे प्रामुख्याने दोन महत्वाचे टप्पे पडतात. वाटेगाव ते मुंबई हा पहिला टप्पा; तर मुंबई ते मॉस्को हा दुसरा टप्पा. अण्णाभाऊंनी रशियन क्रांतीचा इतिहास अभ्यासला, लेनिन आत्मचरित्र त्यांनी वाचले. या पुस्तकांमुळे त्यांच्या मनावर खूप परिणाम झाला. अण्णाभाऊंना रशिया पाहण्याची खूप इच्छा निर्माण झाली. रशियातील साम्यवादी क्रांतीमुळे अण्णाभाऊंच्या जीवनात बदल झाला. मार्क्सवादी विचारांमुळे अण्णाभाऊंना झपाटून सोडले. त्यामुळेच त्यांनी लोकनाट्य आणि इतर साहित्यातून शोषक वर्गावर प्रहार केले. सामाजिक, आर्थिक विषमता याचे चित्रण त्यांच्या साहित्यात आढळते. ते नुसते चित्रण करून थांबले नाहीत तर संघर्ष विद्रोहा शिवाय त्यातून मुक्तता होणे शक्य नाही.

१९४८ चा काळ होता. त्यांचे मित्र सिने अभिनेते श्री. बलराज सहानी यांनी अण्णाभाऊंची पॅरिसपर्यंतची तिकीटे काढली होती. त्यांना “पॅरिसला भरणान्या जागतिक शांतता परिषदेचे निमंत्रण मिळाले होते; पण जमले नाही.”^१ तेव्हा स्वातंत्र्य मिळूनही अण्णाभाऊंना पॅरिसला जाण्याची परवानगी नाकारली. तो काळ १९४८ चा होता. त्यांनी काँग्रेसच्या विरोधात बंड पुकारले होते. त्यामुळे त्यांना वैरी घोषित करून त्यांना परवानगी नाकारण्यात आली होती.

सोविएत रशिया विषयी मनात खूप आकर्षण होते. रशियाला जाण्याचे त्यांचे स्वप्न एकदाच १९६१ मध्ये पूर्ण झाले. माणूस आणि कलावंत म्हणून त्यांच्या वाट्याला जे चांगले दिवस आले त्याचे कलात्मक वर्णन म्हणजे ‘माझा रशियाचा प्रवास’ हे लेखन होय. ५८ पृष्ठांचे प्रवास वर्णन सहज सुंदर भाषेत अण्णाभाऊंनी रेखाटले आहे. हे अनेक दृष्टीने महत्वाचे आहे. नाविन्यपूर्ण अनुभव, उठावदार प्रसंग चित्रण, पात्र चित्रण, भाषेचा गोडवा, निवेदनातील गोडवा, त्याचबरोबर रशियाचे सौंदर्य वर्णन, वैभव, तेथील कलादर्शन, ऐतिहासिक वर्णन त्यांनी मार्मिकपणे केले आहे. मुंबई ते मॉस्को, रशियातील भ्रमंती, मॉस्को ते लेनिनग्राड, लाल तान्याखाली, बाकूकडे, संपन्न बाकू, कलेचे माहेर, ताश्कंद ते दिल्ली असा हा त्यांचा रोमांचक प्रवास आहे.

अण्णाभाऊंचे प्रवास वर्णन इतर प्रवास वर्णनापेक्षा वेगळे आहे. कारण हा प्रवास मौजमजेसाठी नसून रशियन माणसाचे सन्मानाचे जगणे, त्यांच्या जगण्यातील तत्वज्ञान शोधासाठी केलेला हा प्रवास आहे. रशियन माणसाने क्रांतीसाठी केलेला संघर्ष, बंड, शौर्य याविषयी अण्णाभाऊंना आकर्षण होते. मार्क्सवादी विचार आणि आंबेडकरवाद यामुळे त्यांच्या लेखनाला विद्रोह, बंडाची किनार लाभली.

डॉ. अविनाश सांगोलकर त्यांच्याविषयी म्हणतात, “अण्णाभाऊ तारुण्यात पदार्पण करण्यापूर्वीच म्हणजे इ.स.१९३४-३५ मध्ये वयाच्या चौदाव्या-पंधराव्या वर्षी मार्क्सवादी झाले होते. पुढे १९४२ मध्ये कम्युनिस्ट पक्षाचे पूर्ण वेळ प्रचारक झाले.”^२ मात्र बाबुराव गुरव म्हणतात, “अण्णाभाऊ हे डॉ. आंबेडकरांच्या प्रेरणेने चाललेल्या चळवळीने त्यांची विचारसरणी ह्यांच्याशी १९३५ पासून विविध पातळीवर संबंधित होती. वादसंवादाच्या पद्धतीने ते डॉ. आंबेडकरांची विचारधारा समजून घेत होते.”^३ मार्क्सवाद आणि आंबेडकरवादाचा अण्णाभाऊंवर प्रभावन दिसून येतो. मार्क्सवादामुळे आणि लेनिन, स्टॅलिनच्या संघर्षामुळे झालेले परिवर्तन त्यांना अनुभवयाचे होते. म्हणून एका अर्थाने रशियाचा प्रवास ही अण्णाभाऊंच्या बंडखोर मनाची गरज होती.

अण्णाभाऊंना रशियाबद्दल नेहमीच आकर्षण होते. समाजवादी रशियात एखाद्या दरिद्री, भिकारी, गुलाम माणूस सापडतो का? याचा शोध अण्णाभाऊंनी घेतला. तेथे गेल्यावर त्यांना सर्वत्र आर्थिक समता, स्वातंत्र्य आणि सामाजिक न्याय पहायला मिळाला. या संदर्भात बाबुराव गुरव यांचे मत महत्वाचे आहे. ते म्हणतात, “विशेषतः अण्णाभाऊ रशियात कुठे दारिद्र्य भेटते का, त्याची कसून चौकशी करतात. आपल्या आवडत्या तत्वज्ञानावर उभ्या असलेल्या देशाची कठोर तपासणी करतानाच अण्णाभाऊ आपल्या जीवन हेतूचाही येथे कठोर आत्मशोध घेताना दिसतात. त्या अर्थाने हे प्रवासवर्णन ‘भूक आणि भीक’ यांचा शोध घेणारे प्रवास वर्णन आहे.”^४ अज्ञान, विषमता, दारिद्र्य शोषण यावर मात करत अण्णाभाऊ रशियाला पोहोचले होते. थोडक्यात एका बंडखोर लेखकाने क्रांतीकारी देशाचा केलेला अभ्यास म्हणजे ‘माझा रशियाचा प्रवास’ हे लेखन होय.

संदर्भ ग्रंथ -

- १) विद्रोही कलावंत, अण्णाभाऊ साठे, डॉ. राजेश्वर दुडूकनाळे, प्रकाशक- लोकायत, १३, यशवंतनगर, गोंडमाळ, सातारा- प्र.आ. नोव्हेंबर-२०१५, पृष्ठ क्र. १९८.
- २) लोकशाहीर साहित्य सम्राट, अण्णाभाऊ साठे, गौरव ग्रंथ, प्रकाशक-बार्टी, द्वितीय आवृत्ती- जुलै-२०१५, पृष्ठ क्र. ११२
- ३) विद्रोही कलावंत, अण्णाभाऊ साठे, लेखक- डॉ. राजेश्वर दुडूकनाळे, लोकायत प्रकाशन, सातारा-प्र.आ., पृ.क्र. १९९.